

BEROEPS- EN GEZINSSTRUCTUREN : BRUGGE IN HET BEGIN VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Richard WALL^o

Werden de Westeuropese bevolkingen in de 19de eeuw niet altijd nauwkeurig geteld, ze werden in elk geval dikwijls geteld. Dat we de stad Brugge uitkozen voor een gedetailleerde studie, kan misschien eigenaardig lijken. Aanvankelijk was het de bedoeling een eenvoudig onderzoek in te stellen naar de werking van het Noordwesteuropese huishoudenssysteem in een streek niet te ver verwijderd van Engeland en waar de samenstelling van de huishoudens reeds grondig was geanalyseerd¹.

Bijzondere aandacht wordt geschonken aan drie factoren. In de eerste plaats is er de relatie tussen de onevenwichtige verhouding van de seksen (niet meer dan zes mannen op tien vrouwen boven de 15 jaar), de leeftijd bij het huwelijk en het ongehuwd blijven ; zo werd ook een verband gelegd met de samenstelling van het huishouden. Er werd vastgesteld dat deze relatie vrij vaag was omdat bevolkingen met een gelijkaardige verhouding tussen de seksen totaal verschillende huwelijkspatronen vertoonden. In de tweede plaats werd de vraag gesteld in hoeverre de samenstelling van het huishouden afhankelijk

^o ESRC Cambridge Group (Trumpington Street 27, Cambridge CB2 1QA)

1. Zie bijvoorbeeld P. Laslett, 'Men household size in England since the sixteenth century' in P. Laslett en R. wall (eds.), *Household and Family in past time* (1972) en over het Noordwesteuropes huishoudenssysteem J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system' in R. Wall, J. Robin en P. Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe* (1983). Een vroegere studie van R. Wall over Brugse huishoudens, 'The composition of households in a population of 6 men to 10 women : south-east Bruges in 1814', is in bovenvermeld volume opgenomen ; zie ook E. Van Looke, 'De Samenstelling en de Structuur van de Brugse huishoudens in het begin van de 19de eeuw', in 'Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis', XII, 1-2 (1981), pp. 317-55.

was van het beroep van het gezinshoofd. Dit werd nauwkeuriger bekeken in verband met de sekse, de leeftijd en de aanwezigheid van verwanten in het huishouden. Ten derde vonden we scherpe contrasten in de aard van de huishoudens in enkele van de omliggende dorpen, contrasten die blijkbaar de verschillen tussen de stad en het platteland zoals we die in Engelse huishoudens hadden gezien, overschreden.

Van deze diverse thema's zullen we hier de relatie tussen het beroep van het gezinshoofd en de samenstelling van het huishouden bestuderen en dit om het huishouden te onderzoeken als werkende groep.

Beroepsverscheidenheid en samenstelling van het huishouden

De telling die informatie over de beroepsstructuren geeft, werd uitgevaardigd door Burggraaf van Nieuwpoort gedurende de periode dat dit deel van Vlaanderen bezet was door de geallieerde legers. Aanvankelijk dacht men, vrij optimistisch, dat de telling kon afgesloten worden tegen het einde van 1814 ; de rapporten voor Brugge waren echter pas eind 1815 beschikbaar². Het document waarop deze studie is gebaseerd, is een gedeeltelijk Vlaamse vertaling van de originele Franse tekst³. Werken vanuit een vertaling is nooit volledig bevredigend en een latere studie van het origineel bewees dat enkele belangrijke informatiepunten waren vergeten. Er werd bijvoorbeeld niet vermeld wie een patent of een «livret» had ; beroepen werden soms ingekort, zodat het feit dat bepaalde ambachtslui arbeiders (ouvrier) waren, uit het oog verloren werd. Anderzijds bleek dat namen, leeftijden en verwantschap goed waren weergegeven in de vertaling.

De bevolking werd gecatalogiseerd per huis, dit met onderscheid tussen eigenaars en huurders ; per huis werden de onderhuurders vermeld. Zelfs verwante personen werden soms opgedeeld in verschillende onderhuren, maar of dit de toewijzing van bepaalde kamers aan bepaalde personen weerspiegelt, is nog onduidelijk. Woningplannen van die periode bestaan nog, maar ze tonen enkel de

2. Informatie verstrekt door de heer L. Danhieux, archivaris in het Rijksarchief te Brugge.

3. Uitgegeven door de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, Afdeling Brugge, als volume 6 van de *Volkstelling 1814* (1977). Het origineel bevindt zich in het Rijksarchief te Brugge.

voorgevels⁴. In ieder geval wijzen die plannen er op, samen met de patentregisters, wat we alleen op basis van de telling kunnen veronderstellen en dat de huizen verschillende materiële structuren vertonen⁵.

De telling is niet helemaal beschreven en vertaald. De meeste straten ten zuiden en ten oosten van het centrum (Grote Markt) zijn vermeld, met 7.839 inwoners of ongeveer 25 pct. van het totaal. Zelfs in dit gebied is een grote verscheidenheid op te merken; vooraleer hier dieper op in te gaan, is het nodig onze benadering van de beroepsstructuren te schetsen. Vermits er al 73 aparte geschoolde beroepen voor gezinshoofden alleen waren opgegeven, moest er gezocht worden naar een manier van groeperen van de beroepen. Ongelukkiglijk vergt dit werk meer precieseringen dan meestal beschikbaar is. Bijvoorbeeld over de juiste aard van het beroep en over de status. Na wat overleg kozen wij voor een indeling die grotendeels gebaseerd is op die van F. Helin, maar dan uitgebreider om aldus de meest beoefende beroepen apart te houden⁶. Beroepen door vrouwen uitgeoefend werden afzonderlijk geplaatst.

Tabel 1 geeft de beroepen van gezinshoofden volgens dit systeem weer. Zesendertig procent van alle mannelijke gezinshoofden werden als ambachtslieden opgetekend. Overigens had de wijk de lange reeks van beroepstypes die men in een grote stad als Brugge mag verwachten. Zestien procent van de mannelijke gezinshoofden die in de handel werkten, hielden zich bezig met kopen, verkopen en transporteren van zaken, soms in associatie met de verscheidene markten. Dan waren er zes procent van de mannelijke gezinshoofden in openbare diensten zoals belastingdirecteurs en-ontvangers evenals stadsambtenaren, klerken en politie-agenten. Vier procent was in personeelsdienst. Deze laatste categorie omvatte al wie diensten had aan te bieden, zowel advocaten als barbiers en muzikanten, samen met enkele «dienaren» die niet bij hun meester

4. Stadsarchief Brugge, Modern Archief, Bouwvergunningen vanaf 1802. Huisnummers en aparte toegangen zijn goed aangeduid op de plannen (gedateerd in 1819) van drie huizen in de Langestraat.

5. Registers van personen die handelsbelasting betaalden, bestaan nog voor de jaren 1807, 1809 en 1811 en mogelijk nog voor andere jaren. Een voorlopige analyse bewees dat een aanzienlijk aantal personen of hun families konden gelocaliseerd worden op hetzelfde adres in de telling van 1814.

6. E. Helin, 'Profession et statut social' in M.L. Marcilio en H. Charbonneau (eds.), *Démographie Historique* (1979).

inwoonden. Een aantal mannelijke gezinshoofden had geen uitgesproken beroep ; dezen waren ofwel definitief op rust dan wel tijdelijk uit een opgegeven beroep gestapt ; soms werden ze als onafhankelijk beschreven (bijzondere of rentenier). Mogelijk waren velen van hen grote eigenaars, die van renten of geldintresten leefden en waren ze niet enig in hun soort. Deze groep beschrijven als «inactief» of «op rust» is niet helemaal juist, vermits ze allicht een beduidende rol zal gespeeld hebben in de plaatselijke economie.

Een andere moeilijk te interpreteren categorie is die van de dagloners (14 % van de mannelijke gezinshoofden). De term «dagloners» lijkt de meest benaderende vertaling voor het Franse «journalier», maar verdient misschien niet de bijkomende associaties van «day-labourer» voor iemand die ongeschoold is. Tenslotte waren drie procent van de mannelijke gezinshoofden werkzaam in de landbouw, meestal als tuinier.

In 20 à 25 % van de huishoudens fungeerden vrouwen als gezinshoofd. Hun beroepsprofiel is heel verschillend van dat van de mannen, voornamelijk omdat een aantal beroepen voor hen niet openstonden. Vrouwen kwamen bijna in het geheel niet voor in de algemene lijst van de handwerkers tenzij in de exclusief «vrouwelijke» beroepen als kant- en naaiwerk. In deze twee beroepen waren meer dan de helft van alle vrouwelijke gezinshoofden werkzaam. Andere vrouwen werkten als dagloonster (journalières) ; de aard

Tabel 1 : Gezinshoofden per beroepsgroep en geslacht

Mannen (N = 1.172)		Vrouwen (N = 345)	
	pct.		pct.
Landbouw	3	Varia ¹	5
Particuliere sektor	4	Handel	13
Openbare dienst	6	Naaister	13
Niet-actieven	7	Niet-actieven	13
Wevers	13	Dagloonsters	19
Dagloners	14	Kantwerksters	37
Handel	16		
Ambachtslui	36		
	100		100

¹ Beroepen die in geen enkele andere categorie thuishoorden en die te weinig voorkwamen om een afzonderlijke specificatie te krijgen.

van hun werk werd niet gespecificeerd. Nog andere (13 %) waren werkzaam in de handel ; nog eens 13 % had geen specifiek beroep. Dit staat in tegenstelling tot de mannelijke gezinshoofden, van wie slechts 7 % niet actief was ; men mag echter niet uit het oog verliezen dat de vrouwelijke gezinshoofden gemiddeld ouder waren dan hun mannelijke tegenhangers.

Deze korte beschrijving van de beroepsstructuur in zuidwest-Brugge is in allerlei opzichten onvolledig. Ze geeft een betere aanduiding van het aantal gezinshoofden die werkzaam zijn in bepaalde sectoren van de economie dan van het aantal dat behoort tot bepaalde sociale klassen. Zekere beroepsgroepen dekken een bijzonder breed sociaal spectrum, namelijk de handwerklieden en de mensen uit de dienstensector. Deze laatste groep bijvoorbeeld omvat niet alleen advocaten, maar ook klerken en portiers. De scheiding tussen commerciële en artisanale beroepen is niet altijd makkelijk te rechtvaardigen.

Ondanks de ruwweg gedefiniëerde beroepsgroepen kan men hiermee toch aantonen dat het beroep van het gezinshoofd een belangrijke invloed had op de grootte en de samenstelling van het huishouden, zoals men uit tabel 2 kan opmaken. De graad van variatie tussen huishoudens was natuurlijk groot voor wat betreft personeel en inwonenden⁷. Personeel was totaal afwezig in huishoudens van dagloners en wevers. Voor de inwonenden daarentegen liep hun belang op van 28 per 100 huishoudens uit de landbouw tot 112 per 100 huishoudens van dagloners. De ambachtsslieden vielen op met het grootste aantal kinderen en verwanten, de inactieven en de werkers in openbare dienst met het grootste personeelsbestand, de dagloners en wevers met het grootste aantal inwonenden. Huishoudens met een vrouw als gezinshoofd werden opnieuw apart beschouwd. Zo valt het op dat kinderen het meest voorkwamen in de gezinnen van vrouwen met een handelsberoep, verwanten in de huishoudens van dagloonsters, personeel in de huishoudens van de inactieven en inwonenden in de huizen van kantwerksters⁸.

7. Voor een meer uitgebreide discussie over deze verschillen, zie R. Wall, 'The Composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 451-4. De huidige tabel 2 is afgeleid van tabel 14.7 in die bijdrage, waarin de residentiële bevolking werd weergegeven volgens de aantallen per huishouden (in tegenstelling tot de aantallen per 100 huishoudens).

8. Enkele beroepen vielen buiten de hoofdcategorieën. Voor tabel 2 werden deze geklasseerd als gemengd ; hier worden ze buiten beschouwing gelaten.

Tabel 2 : Gemiddeld aantal personen per 100 huishoudens.

Geslacht van het gezinsh.	beroepsgroep van het gezinshoofd	aantal hh.	aantal		verwantschap met het gezinshoofd			andere inwonenden ¹		gemiddelde grootte v/h huishouden ²
			pers.	vrouw	hoofd + vrouw	kinderen v/h hoofd	verwanten v/h hoofd	personeel v/h hoofd	met familiebanden	
M	Landbouw	39	236	192	308	38	38	13	15	605
	Ambachtstlui	421	2,393	189	237	38	18	50	36	568
	Handel	190	1,007	192	207	35	36	40	20	530
	Dagloners	164	843	190	192	20	0	82	30	514
	Particuliere dienst	51	242	170	176	27	41	31	27	474
	Openbare dienst	73	380	168	189	32	59	53	19	520
	Wevers	148	826	193	233	32	0	73	27	558
	Niet-actieven	86	461	172	155	30	114	44	21	536
	Totaal mannel. gezinshoofden	1,172	6,388	187	216	33	27	53	28	545
	V	Handel	45	172	100	127	47	22	44	42
Dagloonsters		65	296	100	125	89	2	92	48	455
Kantwerksters		128	592	100	88	82	1	126	66	462
Naaisters		45	130	100	60	40	0	49	40	289
Varia		16	72	100	125	94	69	6	56	450
Niet-actieven		46	189	100	104	74	98	4	30	411
Totaal vrouwel. gezinshoofden		345	1,451	100	100	73	20	77	51	421

¹ Personen die niet dadelijk verwanten zijn en ook geen bedienden van het gezinshoofd. De volgende onderverdeling in inwonenden met en zonder familiale banden maakt een onderscheid tussen die huisgenoten die samenwonen met ten minste één familielid (echtgenote, kind of een andere verwante) en deze inwonenden die alleen leven.

² Leden van het huishouden samen met de inwonenden. Als gevolg van de afrondingen kunnen kleine verschillen voorkomen tussen de opgave van de gemiddelde grootte van het huishouden en de som van de afgerondens in de andere kolommen.

Om dergelijke verschillen te verklaren moet men aandacht schenken aan de dubbele rol die sommige huishoudens als sociale en werkende groep speelden. Een huishouden dat ook een werkende groep was vereiste bijzondere arbeidskracht, die men hopelijk kan identificeren aan de hand van een nauwkeurige studie van het aantal en het type van personen in het huishouden⁹. Omgekeerd, wanneer het geen werkende groep was, zouden de kinderen ergens anders moeten werk zoeken. De situatie is echter ingewikkeld door het feit dat zulke huishoudens de middelen misten om een groot aantal afhankelijke kinderen en verwanten te onderhouden¹⁰. Van dagloners zou men kunnen zeggen dat ze zich in zo'n situatie bevonden. Hun kinderen moesten het huis verlaten om een betrekking te vinden als bediende in een ander huishouden omdat er geen reden was om bij hun verwanten te blijven wonen en ook geen mogelijkheid om door hen onderhouden te worden. Elke beschikbare plaats in het huis werd onderverhuurd aan personen of families die niet in staat waren zichzelf te onderhouden¹¹. Aan een dergelijk patroon beantwoordden inderdaad de huishoudens van mannelijke dagloners (cfr. tabel 2). Van alle beroepsgroepen hadden zij het kleinst aantal verwanten, hun kroost was niet bijzonder groot en er waren veel inwonenden¹². Het beroep van het gezinshoofd had zijn weerslag, zowel op de samenstelling van het huishouden als op het aantal mannen en vrouwen en de leeftijdsstructuur. Een studie van tabel 3 toont o.m. dat de mannelijke verwanten onder de 20 jaar groter in aantal waren dan de vrouwelijke verwanten in huishoudens van ambachtslieden ; het omgekeerde was waar in huishoudens waar het gezinshoofd in de

9. Relevante factoren hierbij zijn de leeftijd en het geslacht evenals de graad van verwantschap met het gezinshoofd ; cf. J. Ehmer, 'The artisan family in mid-nineteenth century Austria : *embourgeoisement* of the petite bourgeoisie ?', uitgegeven door G. Crossich en H. Haupt, '*Skopkeepers and master artisans in nineteenth century Europe*', (1984).

10. Voor de behandeling van deze en andere factoren die de verspreiding van volwassenen tussen huishoudens beïnvloeden, zie R. Wall, 'Introduction' van Wall, Robin en Laslett (1983), pp. 41-5.

11. De economische en sociale kontekst waarin de kinderen van arbeiders het ouderlijk huis verlieten en in onderhuur gingen bij personen van dezelfde sociale stand als hun ouders, behoeft verder onderzoek. Een jonge arbeider die een kamer of zelfs een deel van een kamer huurde, kon zich even goed veroorloven zijn ouders te betalen voor kost en inwonen.

12. De verhoudingen zijn totaal verschillend in het geval van de vrouwelijke dagloners. Zij waren in een later stadium van de levenscyclus dan hun mannelijke

handel werkzaam was¹³. Het is ook vermeldenswaardig dat jongere verwanten meer voorkwamen in weversgezinnen dan in andere¹⁴. Het ziet er echter naar uit dat hun aanwezigheid meer belang had voor de vorming van het huishouden dan voor de eisen die het weversgezin als werkende groep stelde, vermits 30 % van hen jonger was dan vijf en meer dan 70 % jonger dan tien jaar¹⁵.

Het is spijtig dat een onderzoek naar de samenstellende delen van het huishouden vaak resulteert in bepaalde categorieën die door een zeer klein aantal gevallen vertegenwoordigd worden. Ter illustratie wordt er echter in tabel 3 een volledige opdeling van de gezinshoofden gegeven en dit volgens leeftijd, geslacht en verwantschap. De geslachtsverhouding en de leeftijdsstructuur van de kroost van het gezinshoofd vragen bijzondere aandacht. Boven de 20 jaar waren dochters meer in aantal dan zonen, welk het beroep van vader ook was, terwijl onder de twintig de dochters alleen talrijker waren als de vader een ambachtsman was, in openbare dienst werkte of een arbeider was alsook als de moeder alleenstaand was¹⁶. Het overschot aan dochters van meer dan 20 jaar moet gezien worden in de context van de algemene uitdunning van de mannelijke cohorte als gevolg van de militaire activiteiten in de voorgaande jaren ; anderzijds is de variatie in de geslachtsverhouding veel moeilijker te verklaren aan de hand van de beroepen. In sommige gevallen is er het aanvaardbaar argument dat de geslachtsverhouding in betrekking staat met de noden van een bepaald beroep of een bepaalde sociale groep ; het is

tegenhangers, terwijl dezelfde naamgeving aan hun beroep (*journalier, journalière*) waarschijnlijk een verschillende activiteit verborg.

13. Zie hieronder, tabel 3.

14. Negenenzestig procent van de mannelijke verwanten in de huishoudens van wevers was jonger dan 20 jaar (tabel 3, kolom 8 en 9) ; met andere woorden, 7 op 100 huishoudens tegenover 2 op 100 bij arbeidersgezinnen.

15. Over de kenmerken van de levenscyclus van wevers en meer in het bijzonder over de jonge leeftijd waarop zij de leiding van een gezin op zich nemen, zie A. Wall 'The composition of households of south-east Bruges' (1983), pp. 472-3.

16. Enige variatie in de geslachtsverhouding van de thuiswonende kinderen is denkbaar gezien het kleine aantal gevallen in bepaalde categorieën ; toch is er beslist een verwijzing naar een exodus van jonge mannen uit de huishoudens van ambachtslieden en arbeiders en uit de huishoudens van vrouwen. Een beduidend hogere mortaliteit van de mannen zou hetzelfde beeld voortbrengen, maar dat lijkt onwaarschijnlijk. Anderzijds kan er wat variatie voorzien worden in het aantal zonen en dochters in betrekking met de leeftijd en de burgerlijke staat van het gezinshoofd ; cf. R. Wall, 'The age at leaving home', *Journal of Family History*, 3 (2) (1978), pp. 181-202.

Tabel 3 : Opdeling van de leden van het huishouden naar leeftijd en geslacht, en per beroepsgroep en geslacht van het gezinshoofd.

Beroepsgroep v/h gezinsh.	Relatie tot het gezinshoofd					
	kinderen < 20 jaar ml. vl.	kinderen ≥ 20 jaar ml. vri.	verwanten < 20 jaar ml. vl.	verwanten ≥ 20 jaar ml. vl.	kinderen < 20 jaar vl.	verwanten ≥ 20 jaar vl.
Mannelijke gezinshoofden						
Landbouw	54	59	3	3	3	6
Ambachtstlieden	410	451	26	26	36	82
Handel	175	156	2	2	17	36
Dagloners	130	140	3	3	9	17
Particuliere dienst	41	33	2	2	2	9
Openbare dienst	56	57	1	1	5	16
Wevers	153	136	11	11	5	24
Niet-actieven	55	39	1	1	7	11
Alle mannelijke hoofden	1.074	1.061	49	49	84	201
Alle vrouwelijke hoofden	93	115	37	37	34	124
	Personeel < 30 jaar	Personeel ≥ 30 jaar	Andere inwonenden < 20 jaar	Andere inwonenden ≥ 20 jaar		
Mannelijke gezinshoofden						
Landbouw	4	9	1	1	2	4
Ambachtstlieden	19	37	67	67	64	130
Handel	6	37	29	29	19	38
Dagloners	0	0	29	29	30	79
Particuliere dienst	0	0	4	4	8	12
Openbare dienst	3	12	8	8	11	14
Wevers	0	0	32	32	21	52
Niet-actieven	9	40	41	41	13	20
Alle mannelijke gezinshoofden	41	148	182	182	168	349
Alle vrouwelijke gezinshoofden	3	21	61	61	72	192

bijvoorbeeld zo dat meer zonen aanwezig waren bij vaders die handel dreven en ook bij inactieven¹⁷. Zoals hoger gezegd omvatte deze laatste groep een aantal activiteiten i.v.m. de handel. Toch is het in andere gevallen meer te betwijfelen of er enige betekenisvolle relatie is tussen de geslachtsverhouding van de kroost en de aard van het beroep van de vader. Bijvoorbeeld, zonder het overwicht van zonen op dochters in de leeftijdsklasse van 5-9, zou er bij de wevers een gelijk aantal zonen en dochters zijn van beneden de twintig.

Diversiteit in de beroepen : de ruimtelijke dimensie

We komen later terug op de bijdrage die zonen en dochters kunnen geleverd hebben tot de economische welvaart van het huishouden. Ondertussen is het vermeldenswaard dat de verschillen in de samenstelling van de huishoudens, zoals ze voortvloeien uit het beroep van het gezinshoofd, ook versterkt kunnen zijn door de samenscholing van bepaalde beroepsgroepen in bepaalde stadsdelen en zelfs in bepaalde straten. De graad van beroepsspreiding in pre-industriële en begin negentiende-eeuwse steden heeft veel aandacht gekregen, al is die meer gemeten op het niveau van districten dan op dat van straten¹⁸. Figuren 1 en 2 tonen de ligging van straten in zuidoost-Brugge waar minstens twee huishoudens van mannelijke dagloners en wevers gevestigd waren. Andere kaarten werden gemaakt om de spreiding van huishoudens van andere beroepsgroepen te tonen¹⁹. Als maat voor de beroepsspreiding is de aanwezigheid van twee of meer huishoudens uit dezelfde beroepsgroep in één straat ongeveer de kleinste die men kon vinden. Daarom is het bijzonder betekenisvol dat, ondanks de zeer kleine maat van beroepsspreiding, de concentratie van verschillende beroepen in zuidoost-Brugge zeer

17. Variaties in de geslachtsverhouding van thuiswonende kinderen boven de 20 jaar zijn meer in detail besproken bij R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 455-6.

18. Zie bijvoorbeeld, J. Langton, 'Residential patterns in pre-industrial cities : some case studies from seventeenth century Britain', in *Transactions of British Geographers*, new series, 65 (1975), pp. 1-26 ; H. Carter en S. Wheatley, *Merthyr Tydfil in 1851. A study of the spatial structure of a Welsh industrial town*, University of Wales, Board of Celtic Studies, Social Science Monographs 7 (1982). Anderzijds zijn er gegevens op het niveau van de straten verzameld door J. Hindson in een studie over Shewsbury tussen 1695 en 1698 en door C. Johansen over de Deense stad Odense in 1769.

19. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 437-48.

duidelijk getekend is. Dagloners groepeerden zich aan de grens van de bebouwde kom (figuur 1). De wevers eveneens, al waren zij nog meer afgezonderd (zie hoger, tabel 2) ; bovendien is het merkwaardig dat er een aantal straten voorkwamen met wevers, doch zonder dagloners. Men zou kunnen aanvoeren dat zowel wevers als dagloners door hun armoede verplicht waren aan de rand van de stad te gaan wonen, maar het feit dat er straten waren met enkel wevers en andere met enkel dagloners doet vermoeden dat er associaties tussen bepaalde beroepsgroepen bestonden die verder gingen dan alleen de gemeenschappelijke onmacht om uit de armste wijken weg te gaan.

Deze veronderstellingen zouden kunnen kracht bijgezet worden indien men kon bewijzen dat identieke beroepen op bepaalde punten in de straat samen voorkwamen. Een blik op de telling is genoeg om een aantal voorbeelden van burens die een relatief zeldzaam beroep deelden, aan het licht te brengen²⁰. Een ruimer overzicht van het woningsbeeld van de wevers gaf echter enkel een dubbelzinnig resultaat. In de Peperstraat bijvoorbeeld kwamen wevers in aanpalende huizen niet vaker voor dan men, gelet op hun aandeel in de straat, zou verwacht hebben²¹. In drie andere straten was het aandeel van aanpalende huishoudens slechts een weinig hoger dan van alle (wevers)huishoudens bij elkaar. Interpretatie is daarom ver van gemakkelijk. Het kan geen toeval zijn dat twee blijkbaar vreemde mensen met hetzelfde zeldzame beroep in dezelfde straat samenbrengt. Het is echter ook onmogelijk vast te stellen of die looiers en vlechtenmakers (zie voetnoot 20) in die straat waren gekomen met het oog op hun beroep of dat zij er al woonden toen de gelegenheid op werk zich voordeed. Deze kennis is nochtans noodzakelijk om te begrijpen welke betekenis moet gehecht worden aan de contacten tussen burens en het zal nodig zijn verder te zoeken dan de telling om in dergelijke zaken inzicht te krijgen.

Het is hoe dan ook duidelijk dat er in zuidoost-Brugge afzonderlijke wijken waren met bepaalde beroepen en sociale groepen. Buiten de

20. Bijvoorbeeld de looiers in de Kazernestraat 52 en 54 en de vlechtenmakers in de Zwarte-Leertouwersstraat 13 en 15.

21. Er waren 48 huishoudens met mannelijk gezinshoofd in de Peperstraat ; 21 (44 %) van hen waren wevers. Bij 9 van de 21 (43 %) was een wever gezinshoofd in het huishouden van de burens. Huishoudens van vrouwen werden hierbij niet gerekend. Voor de Ooievaarstraat, de Witte-Leertouwersstraat en de Rodestraat werden verhoudingen van weversgezinnen bekomen van 47 %, 17 % en 46 % vergeleken met resp. 62 %, 28 % en 46 % van de aanpalende huishoudens.

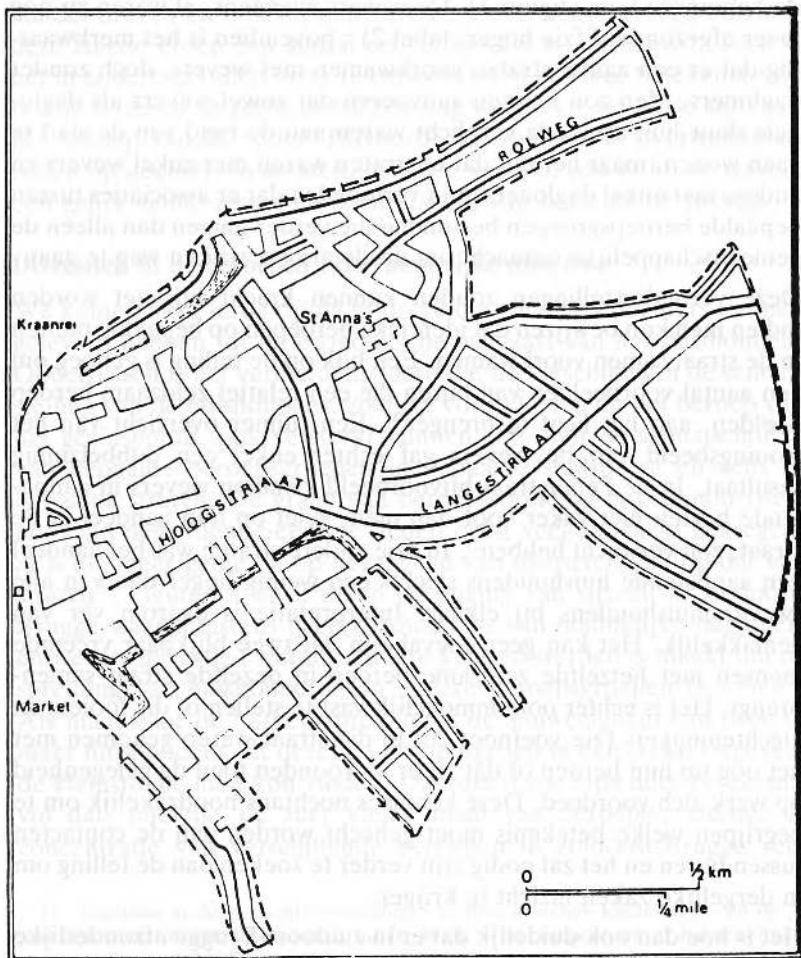

Fig. 1 — Zuidoost-Brugge, 1814: straten waar 2 huizen waren van mannelijke dagloners-gezinshoofden (zwarte strepen). De stippellijn duidt het onderzochte gebied aan.

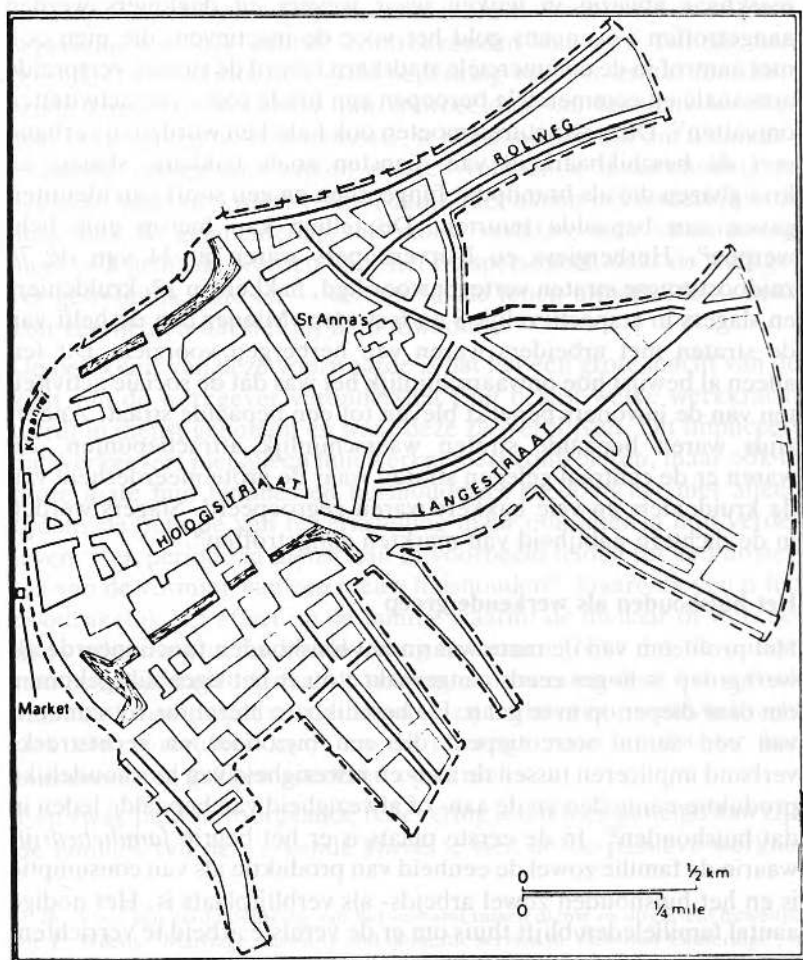

Fig. 2 — Zuidoost-Brugge, 1814 : straten met 2 huishoudens met een wever als gezinshoofd (zwarte strepen).

beroepen die hier geïllustreerd werden, waren openbare diensten merkbaar afwezig in wijken waar wevers en dagloners werden aangetroffen ; eveneens gold het voor de inactieven, die men ook niet aantrof in de commerciële stadskern terwijl de ruimer verspreide artisanale en commerciële beroepen een brede reeks van activiteiten omvatten²². Deze structuren moeten ook bekeken worden in verband met de beschikbaarheid van diensten zoals bakkers, slaggers en kroegbazen die als brandpunt fungeerden en een soort van identiteit gaven aan bepaalde buurten. De telling kan hierop enig licht werpen²³. Herbergiers en bierverkopers waren in 34 van de 78 zuidoostbrugse straten vertegenwoordigd, bakkers in 17, kruideniers en slaggers in respectievelijk 8 en 6 straten. Minder dan de helft van de straten met arbeiders waren van herbergen voorzien. Dit feit alleen al bewijst hoe onwaarschijnlijk het was dat de sociale activiteiten van de inwoners beperkt bleven tot een bepaalde straat. Anderzijds waren bepaalde straten waarschijnlijk attractiepunten. Zo waren er de centraal gelegen straten waar de grote meerderheid van de kruideniers en vele bakkers waren gegroepeerd. Slaggers werden in de dichtere nabijheid van markten aangetroffen²⁴.

Het huishouden als werkende groep

Het probleem van de mate waarin het huishouden functioneerde als werkgroep is hoger reeds aangeraakt ; nu is het ogenblik gekomen om daar dieper op in te gaan. De beschikbare literatuur voorziet ons van een aantal stereotiepen, die een bijzonder en rechtstreeks verband impliceren tussen de aan- en afwezigheid van huishoudelijke productie-eenheden en de aan- of afwezigheid van bepaalde leden in dat huishouden²⁵. In de eerste plaats is er het begrip *familiebedrijf*, waarin de familie zowel de eenheid van productie als van consumptie is en het huishouden zowel arbeids- als verblijfplaats is. Het nodige aantal familieleden blijft thuis om er de vereiste arbeid te verrichten,

22. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 441-4.

23. Andere ontmoetingsplaatsen konden ontstaan waar de mensen samenkwamen om zich te voorzien van drinkwater of rond wasplaatsen, maar de census zegt hierover uiteraard niets.

24. Slaggers trof men aan op de Garenmarkt en de Graanmarkt en in de nabijgelegen Braambergstraat en Predikherenstraat.

25. De behandeling hiervan is het uitgangspunt van L.A. Tilly en J.W. Scott in *Women, work and the family* (1978), pp. 12, 14.

terwijl de overigen weggaan om elders werk te zoeken. Ten tweede is er het *familiaal loonbedrijf*. In het familiaal loonbedrijf is er geen beperking van het aantal loontrekkenden dat zo'n familie kan gebruiken en daarom ook geen beperking van het aantal thuisblijvende kinderen. Nochtans, om voorbeelden van familiale loonbedrijven te vinden in de 19de eeuw, is het noodzakelijk om uitzonderingen te maken om wijken zonder voldoende tewerkstelling te dekken ; waar de kroost vermoedelijk niet alleen het ouderlijk huis maar ook de gemeenschap zelf moest verlaten. Een uitzondering moet ook gemaakt worden voor het huispersoneel, daar de werkgever gewoonlijk eiste en — vermits hij de lonen uitbetaalde — zelfs kon verplichten dat het bij hem inwoonde.

De betekenis van deze voorwaarde is dat het een grote macht van de kant van de werkgever veronderstelt ; hij beslist welke werkkraft wordt in dienst genomen en waar deze zal verblijven. Dit impliceert dat werkgevers niet alleen hun werknemers controleren, maar ook in grote mate hun families en huishoudens ; ze doen het niet alleen tijdens de periode van tewerkstelling maar ook later in hun verder leven. Een periode in dienst kan bijvoorbeeld leiden tot een uitstellen van de vorming van een nieuw huishouden²⁶. Daarenboven is het noodzakelijk het effect op de familie waaruit de dienaar of werknemers afkomstig is, in beschouwing te nemen. Niet dat de ouders noodzakelijk dadelijk naar de armensteun moesten door het vertrek van hun kroost, want tenslotte waren zij buiten een produktiekracht ook een verbruiker kwijt en de afwezige zoon of dochter kan eventueel nog geld en goederen opsturen²⁷.

Een zwak punt in voorgaande redenering is dat men geneigd kan zijn de families van de werkende klasse te zien als de passieve werkne-

26. Voor een verduidelijking van het verband tussen dienst en uitgesteld huwelijk, zie P. Wilcox, 'Marriage, mobility and domestic service in Victorian Cambridge', in *Local Population Studies*, 29 (1982), pp. 19-34. Over het verband tussen huwelijksleeftijd en het stichten van een nieuw gezin, zie R. Wall, 'New marriage, new household : the European experience reassessed', niet gepubliceerde tekst voorgesteld op de conferentie 'Strutture e rapporti familiari in epoca moderna : esperienze italiene e riferimenti europei', Trieste, sept. 1983.

27. Vermits van dergelijke zendingen vaak niets werd geregistreerd is het bijna onmogelijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van hun frequentie of omvang. F. Thompson vermeldde betalingen in baar geld van zonen-soldaten en giften van kleren van dochters in dienst (huispersoneel) in een beschrijving van het leven van arbeiders uit een gehucht van Oxfordshire en Buckinghamshire op het einde van de negentiende eeuw (*Lark Rise to Candleford* : 78, 102).

mers op de werkaanvragen van een sterke werkgevende klasse. Het lijkt eigenlijk meer aannemelijk dat zelfs de meest proletarische families zowel denken aan hun eigen belangen als aan die van hun werkgevers en dat ze met dit doel zullen trachten voordeel te halen uit het lidmaatschap van hun families. In het bijzonder wordt van dergelijke families verondersteld dat zij hun welvaart trachten te vergroten door een diversificatie van de beroepen van hun leden. Daarom zou er ook geen eenvoudige breuklijn bestaan tussen families die huishoudelijke werkers zoeken en families die baar geld nodig hebben. Daaruit volgt dat men onder «*familiaal loonbedrijf*» zowel werkers-produktieven thuis als loontrekkenden vindt. Eveneens kan men onder «*familiebedrijf*» loontrekkenden vinden naast hen die hun job thuis verrichten. Dergelijke situaties vallen buiten de conventionele opvatting van *familiebedrijf* en *familiaal loonbedrijf* en we zullen ze de vertegenwoordigers van het *adaptieve familiebedrijf* noemen²⁸.

Om het *adaptief familiebedrijf* in Brugge te leren kennen is het noodzakelijk na te gaan hoeveel familieleden buitenhuis waren tewerkgesteld, in situaties waarin het beroep van het gezinshoofd, hetzij in de handel of in een ambacht, op de mogelijkheid van thuisarbeid wees. De plaats van het werk (binnen- en buitenhuis) is in dit verband niet bepalend, vermits de sleutfactor de diversiteit van de beroepen is binnen het huishouden en in het bijzonder tussen ouders en kroost²⁹. De gegevens zijn jammer genoeg beperkt tot de mannelijke bevolking, want al zijn de beroepen van ongehuwde vrouwen en weduwen gespecificeerd, de gehuwde vrouwen worden eenvormig beschreven als *ménagères*. Hun huishoudelijke verantwoordelijkheid mag dan inderdaad hun voornaamste taak geweest zijn, toch is het onwaarschijnlijk dat zij zich enkel daarmee bezighielden. Aangenomen dat de beroepen streng gescheiden waren

28. Voor de eerste maal geschetst in een tekst van R. Wall over de huishoudens van Colyton, Devon in 1851 bij M. Mitterauer en J. Ehmer (eds.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in Ländlichen Gesellschaften*, (ter perse), onder de titel 'Arbeit, Fursorge und Familie : Eine vergleichende Betrachtung der Handwerker, Bauern und Arbeiter Colytons'.

29. P. Laslett, bijvoorbeeld, argumenteert dat om een huishouden te classificeren als werkgroep het werk 'must be done within the house itself or within the boundaries of the plot cultivated by its residents', cf. 'Family and household as work group and kin group : areas of traditional Europe compared', in *Family forms in historic Europe* (1983), 536.

volgens het geslacht, is het niet erg lonend de vergelijking te maken van de beroepen van dochters met die van hun vaders³⁰. Daarentegen was er een ruime overeenkomst tussen beroepen van verwanten met hetzelfde geslacht (zie tabel 8)³¹.

Alvorens op deze punten in te gaan, is het noodzakelijk te weten op welk ogenblik de kinderen begonnen te werken. Tabel 4 toont dat de verhouding van zonen in de leeftijdsgroep van 10-14 jaar voor wat betreft tewerkstelling varieerde van een lage 12 % indien de vader in de handel werkzaam was, tot een hoge 49 % indien hij een wever

Tabel 4 : Het aandeel van tewerkgestelde 10- tot 14-jarige zonen en dochters opgesplitst per beroepskategorie en geslacht van het gezinshoofd¹.

Beroepsgroep v/h gezinshoofd ²	zonen		dochters		sex-ratio van de kinderen van 10-14 jaar
	aantal	tewerkgesteld %	aantal	tewerkgesteld %	
Mannelijke gezinshoofden					
Ambachtslui	125	25	127	23	98
Handel	43	12	44	18	98
Dagloners	44	30	38	34	129
Wevers	45	49	35	57	79
Vrouwelijke gezinshoofden					
Dagloonsters	17	53	10	70	170
Kantwerksters	14	28	20	50	70

¹ Alle personen met inwonende kinderen d.w.z. ook de kinderen van inwonenden en verwanten van het gezinshoofd zowel als zijn eigen kinderen (cfr. supra tabel 2 en 3).

² Alleen enkele geselecteerde beroepsgroepen.

30. Ongeacht het beroep van de vader waren dochters op werkleefijd bijna zonder uitzondering kantwerksters of naaisters ; zie verder tabel 8 en cf. figuur 3 over de verhoudingen van de tewerkstelling. Enkel oudere vrouwen werden specifiek geïdentificeerd als werkzaam in een kleinhandel (cf. tabel 2).

31. Onthoud dat tabel 8 het enkel heeft over die gezinnen waarin er twee of meer kinderen van hetzelfde geslacht aan het werk waren. Veel gezinnen hadden geen kinderen op werkleefijd terwijl anderen slechts één zoon of dochter of één van elk van beide aan het werk hadden.

was. Het aandeel van de tewerkgestelde zonen van dezelfde leeftijdsklasse was natuurlijk aanzienlijk hoger indien de moeder gezinshoofd was. De verhouding van werkende dochters van 10-14 jaar varieerde ook volgens het beroep en het geslacht van het gezinshoofd. Voor wat betreft de zonen werd de hoogste graad van tewerkstelling opgetekend bij vaders die wevers waren of bij moeders die als dagloonsters werkten. Verder kunnen nog twee punten benadrukt worden. Punt één is dat nogal wat meer dochters dan zonen waren tewerkgesteld. De enige uitzondering deed zich voor wanneer de vader een ambachtsman was. Tweede punt : met deze cijfers kan men niet zeker zijn dat de mogelijkheid tot tewerkstelling thuis een gunstige invloed had op de arbeidsparticipatie. Dagloners zouden blijkbaar de minste mogelijkheid hebben om hun kinderen bij hun werk te gebruiken. Met deze hypothese stemt de lage medewerkzaamheid van dagloners t.o.v. weverszonen overeen : deze laatsten hadden immers de kans om in het ouderlijk huis te werken. Nochtans waren andere factoren klaarblijkelijk van belang, in die zin dat zonen van ambachtslui nog minder geneigd waren aan de slag te gaan. Verder lijkt het erop dat zonen iets vroeger tewerkgesteld werden indien de moeder het gezinshoofd was³². Tenslotte, aangenomen dat medewerkzaamheid soms aanzienlijk hoger was bij dochters dan bij zonen, zou men kunnen verwachten dat nogal wat meer dochters van 10-14 jaar aanwezig zouden geweest zijn in het ouderlijk huishouden. Dit was nochtans niet het geval zoals men kan afleiden uit de vergelijking van de geslachtsverhouding van de kinderen ten opzichte van het tewerkgestelde percentage³³.

Het proces van de tewerkstelling kan nauwkeuriger bestudeerd worden aan de hand van een beschouwing van het aantal kinderen dat werd tewerkgesteld volgens de afzonderlijke leeftijden. Figuur 3 toont het aantal niet-werkende, schoolgaande en werkende kinderen voor elk jaar tussen 10 en 21, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen de gevallen, waar de vader een ambachtsman was, een handelaar, een dagloner of een wever, of waar de moeder kantwerk-

32. Deze huishoudens waren gemiddeld in een latere ontwikkelingsfase dan die met mannelijke gezinshoofden ; er moet nog vastgesteld worden of dit op zichzelf (in tegenstelling tot het inkomensverlies als gevolg van het verlies van een mannelijke werker) een aanmoediging was om de arbeidsmarkt vroeger te betreden.

33. Zie hoger noot 16.

ster was ofwel dagloonster. Het blijkt dat, al was er geen vaste leeftijd waarop men met werken begon, de grote meerderheid van de kinderen vermoedelijk op 15 jaar werden tewerkgesteld. Verwarrender is het groot aantal kinderen van 10 en 11 jaar zonder bezigheid en het lijkt zeer aannemelijk dat de tellers het aandeel van die kinderen op de arbeidsmarkt niet wilden registreren. Deze weglating kan eenvoudigweg het feit weerspiegelen dat kinderen maar af en toe meewerkten ; het kan ook gedaan zijn omdat men vond dat een kind vóór zijn 12 of 13 jaar slechts een onbeduidende bijdrage leverde in de financiën van de familie. Vanaf die leeftijd echter is de registratie van hun beroep waarschijnlijk betrouwbaarder geweest ; de arbeidsstructuren lijken tenminste meer aanvaardbaar. Bijvoorbeeld, waar de vader werkzaam was in de handel, werd de zoon eerder als student geregistreerd dan waar hij een ambachtsman was ; de dochter van de handelaar begon zowat een jaar later te werken dan de dochter van een ambachtsman en twee jaar later dan die van een wever.

Met de vaststelling dat er inderdaad een verband bestond tussen enerzijds het beroep en het geslacht van het gezinshoofd en anderzijds het aandeel van de kinderen in de arbeidsmarkt, is het mogelijk het centrale thema aan te snijden : het aantal zonen dat het beroep van vader deelde. In tabel 5 wordt getoond dat dit aantal verrassend laag is. Slechts één zoon was werkzaam in dezelfde handelszaak als zijn vader. Slechts twaalf procent van de daglonerszonen waren zelf dagloners. Zelfs als de vader een ambachtsman was, nam slechts één op drie zonen zijn vak over. Ook bij wevers, die we hierboven uitpikten als de beste kandidaten om werk te vinden voor hun zonen, waren één op drie zonen elders tewerkgesteld. Het resultaat was dat meer zonen hun vader opvolgden in het tuinieren dan weverszonen in het weven.

Het aantal zonen dat een ander beroep uitoefende dan hun vader is soms zo groot dat het twijfels doet rijzen omtrent de registratie van de beroepen ofwel omtrent onze bekwaamheid om bepaalde beroepen te identificeren. Kan het bijvoorbeeld waar zijn dat negen van de tien daglonerszonen in tegenstelling met hun vaders géén dagloner waren ? Eén argument zou kunnen zijn dat hun vader hen aangeraaden had een bepaald vak te leren of zelfs een reeks vakken om de ervaring op te doen die zij later zouden kunnen gebruiken als dagloner. Ondertussen kon een aantal werkgevers zich verheugen op goedkope ongeschoolde en jonge werkkrachten. Anderzijds is het

mogelijk dat de volksteller eenvoudigweg een meer specifiek beroep voor het kind opgaf dan voor de vader, ook al lijkt dit onwaarschijnlijk.

De (on)betrouwbaarheid van de registratie der beroepen kan vanuit een andere hoek bekeken worden, nl. door een beschouwing van de leeftijdsschaal van de zonen die al dan niet het beroep van hun vader deelden. Tabel 6 geeft de toestand voor zonen van 10 jaar en ouder,

Tabel 5 : Zonen van 10 jaar en ouder met hetzelfde beroep als hun vader.

Beroepsgroep v/d vader	Medewerkers van hun vader	
	Aantal	% van alle zonen
Ambachtslui	56	35
Handel	1	2
Dagloners	8	12
Tuiniers	12	75
Particuliere diensten	8	53
Openbare diensten	0	0
Wevers	50	68
Totaal	135	34

Tabel 6 : Verdeling naar leeftijd van de zonen die het beroep van hun vader al dan niet delen.

Leeftijd v/d zoon	Ambachtslui		Dagloners		Wevers	
	Beroep van de vader		Beroep van de vader		Beroep van de vader	
	Gedeeld	Niet gedeeld	Gedeeld	Niet gedeeld	Gedeeld	Niet Gedeeld
	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal	Aantal
10-14	7	24	1	12	12	7
15-19	22	53	1	26	22	11
20-4	13	16	2	10	6	3
≥ 25	14	12	4	8	10	2
Totaal	56	105	8	56	50	23

wiens vader ambachtlieden, arbeiders of wevers waren. Het aandeel van de zonen die hun vaders beroep delen stijgt met de leeftijd van de zonen voor alle drie de groepen. Drie verklaringen zijn mogelijk en de ene sluit de andere niet uit. De eerste is dat het wijst op een beroepsmobiliteit bij de zonen die hun vaders beroep overnemen

wanneer ze volwassen worden. Dergelijke conclusie zou overeenkomen met onze vroegere hypothese dat men van de jongeren verwachtte dat ze een ruime werkervaring opdeden. De tweede mogelijkheid, opgeroepen door het respectievelijk aantal zonen die al of niet het beroep van hun vader deelden, is dat zonen die thuis bleven eerder het beroep van vader aannamen dan zonen die het ouderlijk huis verlieten. Zeker, het aantal zonen van ambachtslieden die een ander beroep uitoefenen, slinkt veel sterker met de leeftijd³⁴. Tenslotte moet men er rekening mee houden dat de tewerkstelling thuis van de leeftijdsgroepen 10-14 jaar best ondergeregistreerd kan zijn, vooral waar de vader een ambachtsman was.

De definitie van een gedeeld beroep doet ook moeilijke vragen rijzen. De voorgaande analyse is op enkele uitzonderingen na gesteund op de volledige overeenkomst van het beroep van vader en zoon³⁵. Men kan echter betwisten of er geen onderschatting is van het aantal gevallen waar de zoon naast zijn vader werkte. Tabel 7 neemt daarom de gevallen voor zijn rekening waar vaders en zonen een verwant beroep hadden. Alhoewel dit uiteraard het aandeel van vaders en zonen met eenzelfde beroep vermeerderd, blijft de rangorde van de beroepsgroepen onveranderd voor wat betreft het aandeel van de gedeelde beroepen. In eenentwintig van de vijftientig gevallen met beroepsverwantschap gaat het om textielarbeid. Men kan zeggen dat niet meer dan 13 % van hun zonen een totaal ander beroep hadden. Er was echter een aanzienlijke verscheidenheid in de manier waarop het productieproces was ingedeeld in de familie. Zo waren er acht voorbeelden van een verdeling wever-kleermaker, vier van wever-wolspinner, één van wever-touwslager en nog één van wever-katoenspinner. Bovendien waren er gevallen waar de zoon de wever was en de vader een wolkamer (2 gevallen) of een kleermaker (1 geval). Voor wat betreft het stadium in het productieproces, was het eerder zo dat de zoon betrokken werd in een latere fase dan de vader, al kwam het omgekeerde eveneens voor³⁶. Het meest

34. Gebaseerd op het aantal zonen dat al of niet hun vaders beroep deelde in verhouding met het aantal in de leeftijdsgroep 15-19 jaar.

35. De meeste uitzonderingen vormden vaders die advocaat waren, procureur of notaris (met de zoon klerk in 7 van 8 gevallen). In twee andere gevallen ging het over een metselaar en een pannendecker en over een herbergier en een biljartjongen.

36. In zes gevallen bleek de zoon te werken in een vroegere fase van het productieproces, tegen negen gevallen in een latere fase.

opvallende kenmerk is opnieuw de verscheidenheid van de beroepsstructuren.

De situatie van de klerk wordt bekeken in tabel 7. Op enkele uitzonderingen na is het moeilijk de waarschijnlijkheid te schatten

Tabel 7 : Zonen die beroepen uitoefenen die verwant zijn aan dat van hun vader en klerken.

Beroepsgroep v/d vader	Mogelijk verwantschap met vaders beroep		Beroep van de zoon = klerk	
	Aantal	% van alle zonen	aantal	% van alle zonen
Ambachtslui	10	6	11	7
Handel	1	2	18	35
Dagloners	0	0	1	2
Tuiniers	0	0	0	0
Particuliere dienst	0	0	0	0
Openbare dienst	0	0	12	54
Wevers	14	19	0	0
Totaal	25	6	42	10

waarmee een klerk wordt tewerkgesteld door of in samenwerking met zijn vader³⁷. Handelaars kunnen een klerk nodig hebben ; zo ook de verscheidene beampten in openbare diensten en fabrikanten. Maar zou de slager een klerk nodig hebben, en zo ja, waarom de bakker niet ? En de caféhouder ?³⁸. In elk geval was klerk zijn een beroep voor jonge mensen. Ook al werden er enkele gezinshoofden als klerk genoteerd, toch eisten de zonen in openbare diensten of met een handelsberoep het leeuwedeel van de aanwervingen voor zich op. Ongeveer een vierde waren echter zonen van ambachtlieden³⁹. Wie juist klerken tewerkstelden is niet duidelijk, al

37. Klerken van wie de vaders advokaat waren, werden beschouwd als zonen die het beroep deelden (cf. hoger noot 35).

38. In aanvulling hiervan waren er twee klerken de zoon van looiers, twee van kuipers en één was de zoon van een brouwer. Geen rekening werd gehouden met 5 zonen wiens vader economisch inactief was noch met 1 zoon wiens vaders beroep niet kon achterhaald worden.

39. De handwerkslieden vormden in ieder geval een heterogene groep ; ze zijn hier vertegenwoordigd door 5 zonen van fabrikanten alsook door zonen van looiers, kuipers, een brouwer en een slager ; cf. R. Wall, 'The composition of households in south-east Bruges' (1983), pp. 442-473.

moeten er een aantal betrekkingen geweest zijn in verscheidene belastingontvangerskantoren te Brugge. Op een bepaalde manier kan men de klerk vergelijken met de dienaar in andere sociale groepen, maar dan zonder de eis van inwoning in het huishouden van de werkgever⁴⁰.

Er lijkt dus geen discussie te bestaan over het feit dat de meerderheid van de zonen, ook als ze thuis bleven wonen, vrijwel niet bij hun vader werkten. Hun gezinnen waren geen werkgemeenschappen. Hun werk was meestal gescheiden, vatbaar voor zekerheid in geval van faling van een bepaald vak, of het kan ook zijn dat men een uitgesproken concurrentie tussen vader en zoon wou vermijden. Zo een gedragspatroon zou de werking van het hoger geschetste *adaptief familiebedrijf* weerspiegelen.

Anderzijds zijn er van alle weversgezinnen enkele die wat apart staan, in die zin dat ze meer het karakter vertonen dat traditioneel geassocieerd wordt met dat van een functionele werkgemeenschap. Zij werden hierin vergezeld van een aantal specifieke beroepen uit de amorfe groep van ambachtslieden. Schoenmakers en hoedenmakers bijvoorbeeld hadden zelfs meer zonen in hun vak betrokken dan wevers en meer dan de helft van de zonen van slaggers, wolkammers en smeden deelden hun vaders beroep. Het zou echter onverstandig zijn te beweren dat deze structuren duidelijk zijn vastgesteld, vermits wij ons slechts op een klein aantal gevallen konden baseren⁴¹. Voor de «klassieke» werkgemeenschap is het ook vermeldenswaard dat niet alleen tuiniers, maar ook advocaten een groot aandeel van opvolgende zonen hadden⁴². In ieder geval waren vele families niet in staat zulke werkgemeenschappen te vormen, omdat zij ofwel géén zoon ofwel te jonge zonen hadden⁴³. Het is dan ook nauwelijks

40. Voor een recente bijdrage over de betekenis van de rol van het huispersoneel in de pre-industriële huishoudens van Noordwest-Europa, zie J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system' in *Family forms in historic Europe* (1983), pp. 92-9.

41. Enkel kleermakers, schoenmakers, tuiniers, metselaars en molenaars kwamen vaak genoeg voor om tot totalen van minstens tien zonen te komen. Invoering van verwante beroepen zou betekenen dat de kleermakers bij de lijst van vakken met meer dan 50 % van zonen die het beroep van vader deelden, gevoegd konden worden.

42. Wanneer men uiteraard aanneemt dat sommige advocaten hun zonen als klerk tewerkstelden (cf. noot 35).

43. Vergelijk het aantal wevende zonen van wevers (tabel 6) met het aantal wevers die aan het hoofd stonden van een huishouden en familiale groepen van inwonenden (tabel 2 en noot 45).

Tabel 8 : Verwanten met eenzelfde, een aanverwant en een verschillend beroep.

Mannelijke beroepen	beroep van de verwant	aantal werkende verwanten ¹ van hetzelfde geslacht			totaal
		zelfde beroep	verwant beroep	verschillend beroep	
	Bakker	0	0	6	6
	Metselaar	4	1	0	5
	Klerk	38	5	10	53
	Dagloner	2	0	6	8
	Tuinier	8	0	4	12
	Smid	0	1	4	5
	Molenaar	0	0	5	5
	Schilder	0	0	6	6
	Drukker	2	0	5	7
	Rentnier	14	0	0	14
	Schoenmaker	14	0	26	40
	Kleermaker	4	13	17	34
	Wever	62	17	20	99
	Wolspinner	10	5	4	19
	Andere ²	6	16	41	63
Vrouwelijke beroepen					
	Breister	8	0	5	13
	Kantwerkster	361	0	54	415
	Naaister	158	0	55	213
	Andere ²	6	0	4	10

¹ Tewerkgestelde verwanten wiens ouders aanwezig waren als hoofd van een huishouden of als gezinshoofd.

² Minder frekwent voorkomende beroepen (minder dan 5 inwonende verwanten voor alle individuen die een afzonderlijk beroep uitoefenden).

verwonderlijk dat van de 73 verschillende handwerkberoepen er niet meer dan 22 een zoon hadden van ouder dan tien jaar, die het beroep van zijn vader deelde. De invloed hiervan op de werking van de arbeidsmarkt moet bekeken worden. Het is duidelijk dat, vermits de meerderheid van de families niet in staat waren het werk met hun zonen te delen, elke bijkomende arbeid moest komen van andere familieleden of van buiten het gezin en met het conventioneel gegeven van de geslachtsspecifieke beroepen, was dat laatste het meest waarschijnlijk. Het bestaan van een markt in niet-familiale arbeid gaf de gezinnen aldus de mogelijkheid om het werk te diversifiëren, dit met het oog op economische zekerheid.

Een dergelijke verscheidenheid verrast des te meer wanneer men weet dat kinderen van hetzelfde geslacht dikwijls in hetzelfde beroep werden tewerkgesteld, zoals tabel 8 toont. De broer van een klerk had veel kans om ook als klerk tewerkgesteld te worden, de broer van een wever eveneens als wever, al waren er ook uitzonderingen⁴⁴. De vrouwelijke gezinsleden, met een engere reeks beroepen die voor hen open stonden, hadden nog vaker hetzelfde beroep. De verscheidenheid van werk kwam dus voor tussen vader en zoon, tussen de vermoedelijke broodwinner en zijn familie, en trof niet in dezelfde mate zonen of dochters, tenminste wanneer deze in het ouderlijk huis bleven.

Besluit

De bedoeling van dit artikel was de variatie in de samenstelling van het huishouden in relatie met het beroep, de sociale groep en het geslacht van het gezinshoofd te volgen. Huishoudens van dagloners bijvoorbeeld hadden minder kinderen en verwanten, maar meer inwonenden dan ambachtslieden. Het bleek nochtans dat de aanwezigheid van bepaalde personen in het huishouden zoals kinderen boven de twintig jaar of verwanten, minder te maken had met het specifiek beroep van het gezinshoofd dan met het niveau van de eisen die een bepaald beroep stelde. Armoede verplichtte de arbeider tot onderverhuur van woonruimten aan families en enkelingen die niet in staat waren de verantwoordelijkheid te dragen voor een

44. Noteer dat, gezien de observatie zich richt op het individu, een stel van twee werkende verwanten twee verbindingen geeft, een stel van drie verwanten geeft 6 verbindingen, een stel van vier geeft er 12 en een stel van vijf 20 verbindingen.

aparte woonst. Al kan de kans op werk in het ouderlijk huis sommige zonen aangemoedigd hebben om bij vader thuis te blijven na de leeftijd van twintig jaar, toch schijnt dit niet de belangrijkste factor te zijn die de mobiliteit van de mensen in en uit het huishouden bepaalde. Slechts een minderheid van de families vormde werkge-meenschappen en de hypothese werd vooropgesteld dat de gezinnen in de tewerkstellingsdiversiteit van hun leden een manier zagen om de gevaren van een eventuele mislukking in een bepaald beroep te verminderen. Deze verscheidenheid breidde zich zelfs uit tot de manier waarop een produktieproces werd verdeeld tussen de verschillende gezinsleden. Zo kwam men voorbeelden tegen van zonen die kleermakers of wolspinners waren, terwijl hun vaders wevers waren of omgekeerd, de zonen wevers en de vaders wolkammers. Dergelijke gevallen van verwante beroepen, beschouwd in verband met de tweederden van weverszonen die in de telling als wevers werden bestempeld zoals hun vaders, wijzen erop dat bijna negen van de tien weverszonen boven de 10 jaar ofwel het beroep van hun vader deelden ofwel tewerkgesteld waren in een erg verwante beroepstak. Maar zelfs wevers konden uit hun eigen gezin niet alle vereiste werkkracht halen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men zonen van ambachtslieden en dagloners in het weversvak vindt⁴⁵. Zoals bekend stelt een gedwongen vertrouwen in slechts één bron als telling, bepaalde beperkingen aan de besluiten die in verband met de structuur van de maatschappij kunnen getrokken worden. Voornamelijk het dynamische aspect van het gezin, zijn bekwaamheid om te reageren op kansen en mislukkingen blijft duister. Afgaan op verschillen in een huishouden tussen opeenvolgende leeftijdsgroepen verwacht veranderingen die optreden door het ouder worden van een individu met veranderingen die zich met de kalendertijd voordoen. Een studie van werk- en residentiële groepen in zuidoost-Brugge stelt de situatie voor van 1814 en niets méér. Het

45. In feite werden wevers wiens vaders ook wevers waren overtroffen in aantal door wevers wiens vaders een ander beroep uitoefenden (51 tegen 61). Van die 61 vaders waren er 27 ambachtslieden en 20 dagloners; kleinere aantallen waren in de handel, in persoonlijke en openbare dienst (respectievelijk 8, 5 en 1). Daarbij behoorden 31 wevers tot families waarvan de moeder het gezinshoofd was. Van de overige wevers waren er 148 gezinshoofd (cf. Tabel 2), 25 waren verwanten van het gezinshoofd, 34 waren leden van familiale woongemeenschappen (waarvan er enkel 3 geen gezinshoofd waren) en 16 waren niet-familiale inwonenden, blijkbaar met niemand van het huis verwant (cf. tabel 2 bovenaan voor een verklaring van de termen familiale en niet-familiale inwonende).

is nochtans te hopen dat de schets van de *adaptieve gezinseconomie* hernomen zal worden en getest op andere gemeenten. Eveneens is verder werk vereist over de betekenis die aan de scheiding van beroepsgroepen moet gehecht worden, zelfs binnen een eng gebied als zuidoost-Brugge. In dit verband zal het nodig zijn verder te gaan dan de telling en documenten te raadplegen die voor de historicus beschikbaar zijn en die wat licht werpen op de manier waarop de inwoners hun eigen gemeenschap bekeken. Er is een tendens van de historici van de 20ste eeuw om alle geschiedenis als verloren te beschouwen, indien die niet kan bereikt worden door de overblijfselen van een bepaalde generatie te bekijken. Dergelijke pessimisme is ongemotiveerd, maar het zou onverstandig zijn te doen alsof het gemakkelijk zou zijn de vage beelden van families afkomstig uit dagboeken, autobiografieën en brieven in verband te brengen met de families, die meer prozaïsch in de telling werden geregistreerd.

Dankwoord : Hierbij dank ik Marion Lynden-Bell voor haar hulp bij het verzamelen van de gegevens. Tevens dank aan Frank Daelemans voor zijn gewaardeerde tussenkomsten bij de vertaling van de tekst en aan Hans Behaegel die de oorspronkelijke Engelse tekst naar het Nederlands vertaalde.

Beroeps- en gezinsstructuren

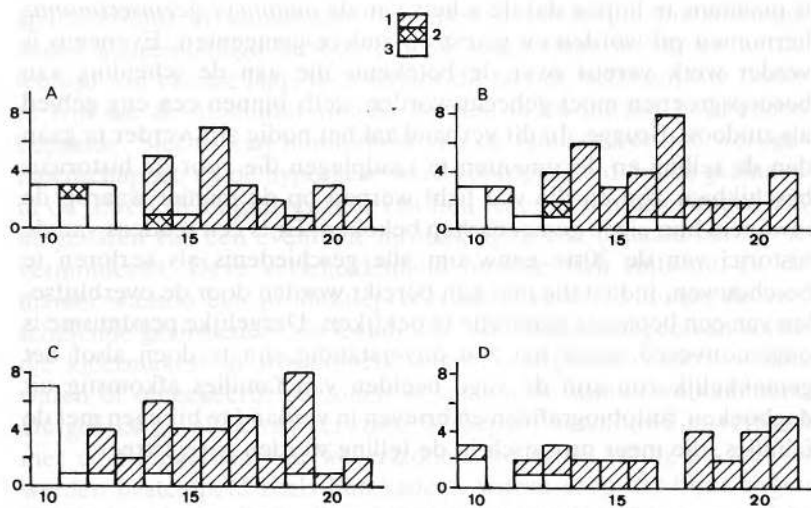

Fig. 3A — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de moeder.

- A. Moeder (gezinsloofd) kantwerkster - zonen
- B. Moeder (gezinshoofd) dagloonster - zonen
- C. Moeder (gezinshoofd) kantwerkster - dochters
- D. Moeder (gezinshoofd) dagloonster - dochters
- 1. te werk gesteld
- 2. Scholier/student
- 3. werkloos

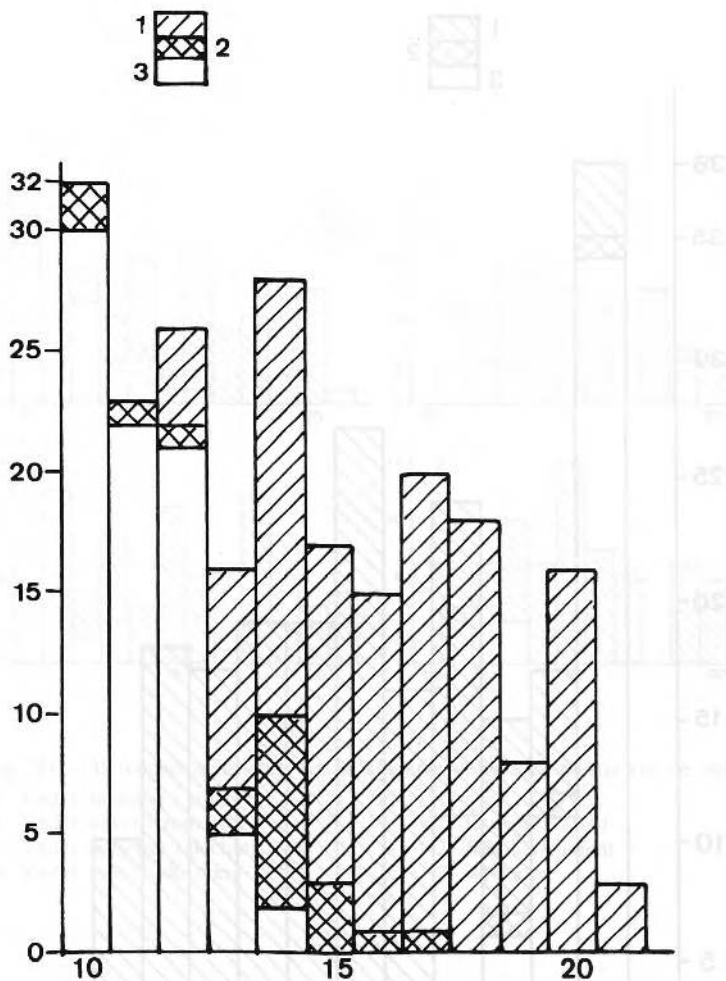

Fig 3B — Beroepsomschrijving van de zonen volgens de positie van de vader (Ambachtsman)

1. te werk gesteld
2. Scholier/student
3. werkloos

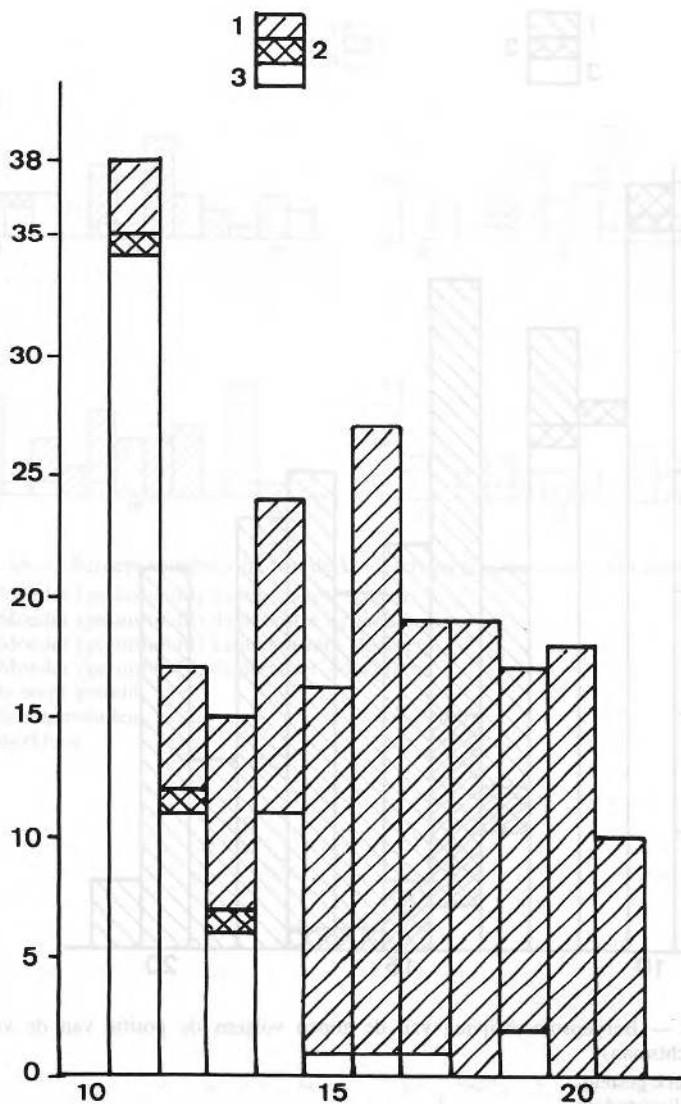

Fig. 3C — Beroepsomschrijving van de dochters volgens de positie van de vader (Ambachtsman)

1. te werk gesteld
2. Scholier/student
3. werkloos

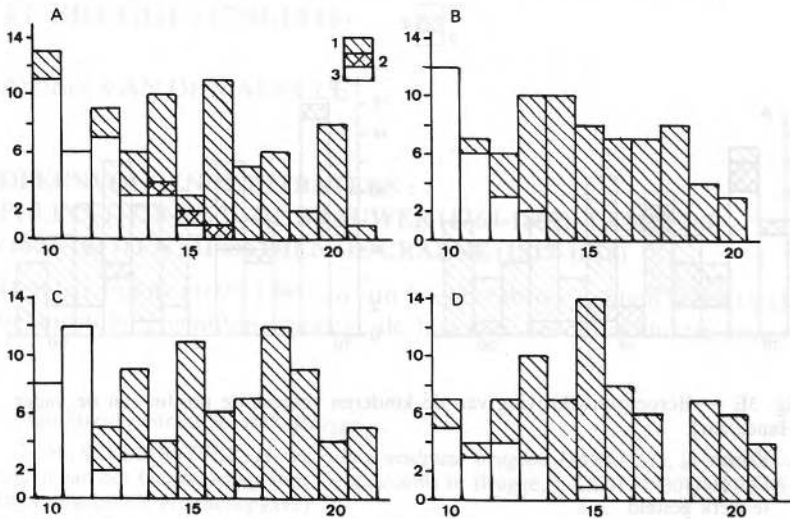

Fig. 3D — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de vader.

A. Vader dagloner - zonen

B. Vader wever - zonen

C. Vader dagloner - dochters

D. Vader wever - dochters

1. te werk gesteld

2. Scholier/student

3. werkloos

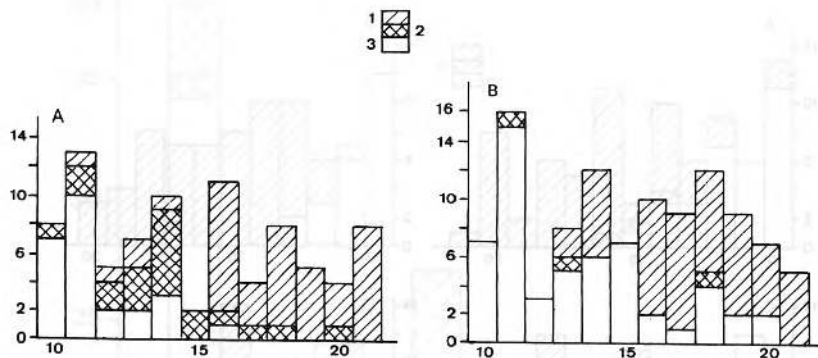

Fig. 3E — Beroepsomschrijving van de kinderen volgens de positie van de vader (Handelaar).

A. Zonen

B. Dochters

1. te werk gesteld

2. Scholier/student

3. werkloos